

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MARAŞ YÖRESİNDE SOSYAL YAPI DEĞİŞMELERİ VE BU DEĞİŞMEDE ERMENİ-FRANSIZ ROLÜ

CHANGES IN SOCIAL STRUCTURE AND THE ROLE OF ARMENIAN- FRENCH IN THIS CHANGES IN MARASH REGION AFTER THE FIRST WORLD WAR

Nejla GÜNAY¹

ÖZET

Osmanlı Devleti, 1918 yılının Kasım ayında hazırladığı geri dönüş kararnamesiyle daha önce askeri sebeplerle harp sahası dışına çıkmalarını zorunlu kıldığı Ermenilerin memleketlerine dönmelerine izin verdi. Ermeniler bir taraftan memleketlerine dönerken bir taraftan da Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulamaya koydukları ancak yarım kalan Kilikya'da bağımsız Ermenistan kurma çalışmalarına kaldıkları yerden devam ettiler. Bu yüzden bölgede ekonomik ve kültürel çıkarları olan devletlerin I. Dünya Savaşı sonrasında ülkeyi işgal etmesini sevinçle karşıladılar. Bu çalışmada, önce İngilizler daha sonra Ermeniler'in desteğiyle Fransızlar tarafından işgal edilen Maraş'ta, Türkler'in gösterdiği direnişin ardından Fransız ordusunun geri çekilmesinden sonra şehirde Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkinin nasıl olduğu incelenmiştir. Aynı zamanda Maraş'ta faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinin Türk-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkileriyle Ermenilerin Türk ordusunun güney ve batı cephelerinde savaşı kazanmasının ardından ülkeyi terk etme ihtiyacı duymalarının sebepleri araştırılmıştır. Bu çalışmanın temelini, Osmanlı arşiv belgelerinin döneme birinci derecede tanıklık eden kişilerin anlamlarıyla karşılaştırılması neticesinde bir sonuca varılması teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fransa, Maraş, Ermeni, Milli Mücadele, Amerika Birleşik Devletleri.

ABSTRACT

With the return decree prepared in November 1918, Ottoman government allowed the Armenians, who were forced leave out of the battle region, to their homelands. While they were returning home, they also restarted their actions to found an independent Armenia in Cilicia. Therefore, they were very happy about their hometown's invasion by the countries that have economic and cultural opportunities in the region. In this study, Turkish-Armenian relationship after the invasion of Marash firstly by the British, then the French with the help of Armenians and the relations after the retreat of French with the help of Turkish resistance will be examined. The American missionaries' effects on Turkish-Armenian relationships and the Armenians' need to leave the country after the victory of Turkish army in the south and west fronts will also be examined. This study is based on Ottoman archives and their comparisons with the witness who experienced this term first hand.

Key Words: France, Marash, Armenians, National Struggle, The United States of America.

¹Yrd. Doç. Dr., G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar, Tarih Eğitimi Bölümü, gunay@gazi.edu.tr

Giriş

Osmanlı hükûmeti tarafından daha önce zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerle ilgili olarak savaşın sona ermesinden sonra çıkarılan geri dönüş kararnamesiyle “Askeri ve siyasi sebeplerden dolayı başka mahallere sevk edilmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönmelerine müsaade edileceği” (ATASE, İSH, Kl. 342, Göm. 63, Fh. 63-1; ATASE, İSH, Kl. 72, Dos. 149, Fh.149-1) ilan edildi ve bu aralıklarla ilgili vilayetlere duyuruldu. Bu kararname sadece tehcir edilenleri değil kendi isteğiyle başka ülkelere göç edenleri de kapsıyordu. Nitekim Dâhiliye Nezareti 12 Nisan 1919’da, Harbiye Nezareti’ni, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya ve başka yabancı ülkelere kaçan Ermenilerden kanunen mani halleri olmayanların ülkeye geri dönmelerine izin verilmesi ancak cinayet ve suçlar sebebiyle firara etmiş olanların ülkeye dönmelerine izin verilmemesi konusunda uyardı (ATASE, İSH, Kutu 22, Göm. 102, Bel. 102-1; ATASE, İSH, Kutu 33, Göm. 159, Bel. 159-1).

Bu kararnamenin ardından bazı Ermeniler memleketlerine döndüler. Geri dönenlerle ilgili olarak hazırlanan ve Maraş ile Zeytun nüfusunu detaylandıran bir raporda, Ermeni nüfusun savaş öncesi ve savaş sonrası verilmiştir. Buna göre Maraş merkezde savaş öncesi 30000 Ermeni’nin yaşadığı, bunlardan 19000’inin sürgün edildiği, 11000’inin yerinde bırakıldığı, sürgün edilen 11000 Ermeni’nin göçerken kayıp olduğu, savaş sonrasında sürgün edilen 19000 Ermeni’den 8000’inin geri döndüğü, 1919 yılında Maraş’ta toplam Ermeni nüfusunun 19000 olduğu, diğer yerlerden gelen 3000 Ermeni’yle birlikte 1920’deki sayılarının 22000’e ulaştığı, sürgünden döndükten sonra 11000 Ermeni’nin daha kaybedilmesiyle toplam kayıp sayısının 22000 olduğu tespit edilmektedir. Zeytun’da ise savaş öncesi yaşayan 10000 kişinin tamamı sürgün edildi. Bunlardan 8800’ü göçerken kaybedildi. Geri dönüş kararnamesinden sonra 1200 Zeytunlu geri döndü. Diğer yerlerden göç edenlerle Zeytun Ermenilerinin 1920’deki sayısı 1500’e ulaştı (Özdemir vd., 2004: 130).

Ermenilerin geri dönüş kararnamesiyle memleketlerine dönmeye başlamalarının ardından İtilaf Devletleri bölgede nasıl bir tutum izleyeceklerini de netleştirmeye başladı. Zira Ermeniler tarafından hem Doğu Anadolu’da “Vilayat”-ı Sitte” olarak adlandırılan topraklarda hem de “Kilikya”² denen güney bölgelerinde bağımsız Ermeni devletleri kurulması tasarlanmaktaydı. Boghos Nubar Paşa, Ermeni delegasyonu başkanı olarak katıldığı barış müzakere-

² Kilikya; Ermeni literatüründe coğrafi bir terimdir. Buna göre Kilikya; Suriye’nin kuzeyinde Toroslarla Akdeniz arasında dağlarla çevrilmiş bir yer olup Urfa’dan Mersin’e, Maraş’tan İskenderun’a geniş bir alanı kapsar (Compton, 1922: 68).

lerinde Kilikya'dan "Küçük Ermenistan" şeklinde bahsederek burada bir Ermenistan devleti kurulması çabasını açıkça ortaya koymaktaydı (Clair, 1922: 217). Bu durum bölgeyi işgal etmeyi amaçlayan ve bu amaçlarını daha sonra gerçekleştiren yabancı devletlerin işini kolaylaştıracaktır. İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından imzalanan Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak Ermenilerin Kilikya diye adlandırdıkları güney bölgelerini işgal ettiler. Mondros Ateşkes Antlaşması'na göre müttefikler ancak Toros tren geçidini ve müttefikler için bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olabilecek herhangi bir stratejik noktayı işgal edebilirlerdi. Ancak Toroslarda müttefiklerin güvenliğini tehdit edebilecek herhangi bir tehlike yoktu. En azından böyle bir tehlike, Fransızlar ateşkes antlaşmasının maddelerini ihlal edene kadar yoktu. Diğer taraftan Kilikya'daki bütün vilayetlerin işgal edilmesini gerektirecek geçerli bir neden de yoktu (McCarthy, 2006: 255). Buna rağmen Maraş, mütareke şartları gereği Osmanlı askerinin şehri terk etmesinin ardından mütarekeye aykırı olarak 22 Şubat 1919'da İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizler, bu arada geri dönen Ermenileri kendi kasaba ve köyleri yerine Maraş'ın içine ve Süleymanlı'ya yerleştirdiler (Akbıyık, 1999: 11). Ermeniler, işgali fırsat bilip Türklerden intikam alma hevesine düşmüşlerse de İngilizler buna fırsat vermediler. Yönetimle ilgili işlere de fazla müdahale etmediler. 15 Eylül 1919'da Fransızlarla imzaladıkları Suriye Antlaşması gereği 1 Kasım 1919'da Maraş'ı Fransızlara teslim ederek geri çekildiler (Akbıyık, 1999: 45–46).

Fransız işgali Maraş'taki Ermeniler tarafından coşkuyla karşılandı. Ermeniler, Fransız ordusunda Ermeni lejyonlarının da olmasının etkisiyle Müslümanlara karşı katliama başladılar. Bunun yanı sıra Fransızların şehrin yönetimini ele geçirmeye çalışmaları, halkın dinî ve millî duygularına saygı göstermemeleri, hatta kadınların namusuna el uzatmaya kalkışmaları şehirde gerginliği artırdı. Ermeniler ve Türkler arasındaki anlaşmazlık Fransızların Ermenilere verdiği destek sonucunda uzlaşılabilir bir hâl aldı. Maraşlılar Pazarcık ve Elbistan'da kurulan Kuvay-ı Milliye'nin etrafında toplanarak örgütlendiler. Taraflar arasında 22 Ocak 1920'de başlayan sıcak çatışmalar 11 Şubat 1920 gecesine kadar devam etti. Maraşlıların baskısına daha fazla dayanamayacağını anlayan Fransız güçleri kimseye haber vermeden sessizce geri çekildiler.² Bu çalışmada; Fransızların geri çekilmesinden sonra Maraş'ta Türkler ve Ermenilerin genel durumları, şehirde yaraların sarılma çabaları, iki toplumun birbirine bakışları ve Ermenilerin hangi sebeplerle Maraş dışına çıktıkları incelenecektir.

² Fransızlar geri çekildiklerini kimsenin duymaması için atlarının nallarına keçe bağlamışlardır.

Fransız Ordusunun Maraş'tan Ayrılışı ve Genel Durum

30 Ekim 1919'da Maraş'ı cebren işgal eden³ Fransız ordusu, 22 Ocak'ta başlayan ve yaklaşık 22 gün süren çarpışmalar⁴ neticesinde 11 Şubat 1920

³ Fransızlar, Maraş'ı işgal ettikten sonra Maraş'taki mevcut düzeni bozup yönetime de el koymak isteyince Maraşlı Müslümanlar buna karşı koymuşlar bir taraftan da şehirdeki Ermenilere işgale karşı işbirliği teklif etmişlerdir. Ancak ret cevabı almışlar, bu sefer de Ermenilerden hiç olmazsa tarafsız kalmaları istenmiş fakat onlar Fransızlarla birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Türkler, bu amaçla Ermeni vatandaşlarına hitaben şöyle bir beyanname hazırladılar (ATASE, İSH, Kutu 1329, Göm. 39, Bel. 39-1):

“Ey zavallı ve müeffel Ermeniler!

Yeter artık yeter! Mütevelliler menafine, Fransızların amaline akıttığınız kanlarınızı! Hakikati idrak etmek zamanı çoktan geçmiştir. Anadolu'nun sair yerlerindeki Ermeniler bu hakikate agah oldular. Ermeniler her yerde bizimle beraberdir. Yalnız siz muhalif kaldınız. Başka yerlerdeki vatandaşlarımız siperlerimizdir. Onlar bizimle hem dest-u fâh oldukları hâlde kahramanane harbediyor. Haksız düşmanlara yüzüstü tecavüzlere karşı koyuyorlar. Siz burada Fransız sansürü altında bulunduğunuz için ahval-i umumiye vakıf değildiniz. Fransızlar şüenât-ı kaine ve fütuhatinizden korkarak sizi mütemadiyen kontrol altında bulunduruyor, sizi ihtilattan men ediyorlar. Geliniz! El ele verelim sarılalım, zavallı vatanımızı zehir-i istilay-ı icabından kurtarmak için lazım gelen esbaya birlikte tavassul edelim. Arkadaşlar bu vatan ne Fransızın ve ne de İngilizlerindir. Ancak yedi yüz seneden beri sahibi bulunan ve üzerinde şimdiye kadar kemal-i şan-ı sükun beraber yaşayan milletlerindir. Yani sizin ve bizimdir. Diğerleri hep gasp hep şakidir.

Ermeniler! Milletiniz dünyada en zeki kavimdir. Siz İslamlardan başka daha vefakâr hiçbir millet olmadığını anlamalısınız...Avrupa'nın menfaatleri peşinde koşan entrikacı milletlerin asılsız mevadine aldanmak, inanmak zekaset-i milliyenizle gayr-ı kâbil telif-i ahvaldendir. İslamların dini pek âlâ ve pek müşfikdir. Edban-ı saireye enba-ı seniyyesine karşı resm olan şeriat-ı İslamiyye milel-i gayr-i müslimeye tecavüz-u taarruzu kat'iyyen men eder. Bunun delili tezahurat-ı fiiliye havalesidir. Düşmanlarımızla tevhid-i mesai bizimle harb etmeye sizi sevkedecek ortada hiçbir sebep yoktur

Vatandaşlar! Emin olunuz ki hukukuyla menafi-i içtimaiyyeniz nazarımızda muhteremdir. Ermeni milletinin refah ve saadeti... inkişafına en büyük emelimiz var. Bakınız! Bin seneye yakın bu topraklarda müsterceyine yaşıyor, zengin oluyordunuz. Mütevellilerin fırıldaklarına, tahrikatına aldanmamış olsaydınız emin olunuz ki daha çok rahat edecek daha zengin olacaktınız. Fakat ne yapalım ki sizi bu hâle getiren sizsiniz. Yabancılara düşmanlara alet olmanızdır....”

⁴ Maraş'ta Türkler ile Fransız ve Ermeni kuvvetleri arasında yaşanan çarpışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Der. Hulûsi Turgut, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2008; Adil Bağdadlıoğlu, Uzun Oluk (İstiklal Harbinde Maraş), Bas. Ali Rıza Pişkin, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1942; Hüsamettin Karadağ, İstiklal Savaşı'nda Maraş, haz. Yaşar Alparslan-Serdar Yakar, Kahramanmaraş, Ukde, 2008; Türk İstiklâl Harbi IVüncü cilt Güney Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966; Yaşar Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999; Ahmet Eyicil, “I. Dünya savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezali-mi”, Belleten, C.LXVII, Aralık 2003, S.250, s.911-947; Mabel Evelyn Elliott, “The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920”, The Armenian Review, Vol. 31 (Spring 1978), pp.47-69.

gecesi Ermenilere haber dahi vermeden Maraş'ı terk ettiler. Fransızlar giderken; Belediye Başkanı Bekir Sıtkı, Kocabaş Hacı Nuri, Şişmanzade Arif, Mühendis Abdüllatif Beyler ile Maraş Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey'i esir edip beraberlerinde götürdüler. Daha sonra Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey, soğuktan etkilenecek yolda yürüyemez hâle gelince Fransızların onu bıraktıkları anlaşıldı. İsmail Kemal Bey, Fransız birliklerini takip eden Türk kuvvetleri tarafından bulunarak Maraş'a getirildikten sonra tedavi edilmeye çalışıldıysa da başarılı olunamayarak 22 Şubat'ta şehit oldu (Bağdadlıoğlu, 1942: 113; Kurtaran*: 85).⁵

12 Şubat 1920 günü Kerhan Köyü'nde bulunan ve savaşın kazanılmasında büyük emeği olan Kılıç Ali ile başta Yakup Hamdi Bey olmak üzere diğer Kuvay-ı Milliye komutanları Maraş'a geldi. Komutanlar düşmanın geri dönme ihtimalini dikkate alarak Maraş'ın giriş yerlerinde mevziler hazırlattılar (Sarı & Sarı, 1970: 202). Şehrin asayişini temin etmekle görevli olan Elbistan'daki askerler (Eyicil, 2004: 945) ve savaşın başlamasıyla Elbistan taraflarına giden Müslümanlar da şehre geri dönmeye başladı (Özalp, 1984: 236)⁶. Maraş savunması için vilayetin değişik bölgelerinden gelenler için sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez sıcak yemek dağıtılmaktaydı. Bunun için camilerde millet mutfakları kurularak Maraşlı kadınlar tarafından mücahitlere ekmek ve yemek pişirildi. Teslim olduktan sonra Ermenilerin iaşesi de bir süre milli kuvvetlerce temin edildi. Öte yandan şehitler defnedilip yaralıların bakımına başlandı. Bunun için Alman Hastanesi düzenlenerek Sıhhiye Müdürü Murat, Hükümet Doktoru Hilmi ve sıhhiye memurlarından Cerenağaoğullarından Hamdi hastanede çalışmaya başladı (Bağdadlıoğlu, 1942: 113–114). Müslüman halk büyük bir sevinç yaşamının yanı sıra perişan bir hâldeydi. Toplam 200 kişi şehit olurken en az 500 kişide yaralanmıştı.⁷ Üstelik yaralıların büyük

⁵Ali Sezai Kurtaran savaşta ve sonrasında yaşadıklarını kendi el yazısıyla yazmış, ancak bu notlar henüz basılmamıştır.

Diğer tutuklular ise daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne telgraf çekmesiyle hükümetin girişimleri ve Amerikalı Amiral Bristol'un gayretleriyle mümkün oldu. Fransa'nın Beyrut Genel Komutanı General Gouraud Türk tutsakları Ağustos 1921'de serbest bırakacaktır (Kurtaran; Akbıyık: 2005, 245; Gönen: 2005, 227).

⁶Elbistan'a giden Müslümanların savaştan kaçmak amacıyla değil orada teşkil olunan "Milli Kuvvetler"e katılmak amacıyla gittikleri hakkında bkz. (Hartunian: 1968, 130). Bu amaçla Elbistan'a gidenler arasında Maraşlı İttihatçılardan Dr. Mustafa ve kardeşi Eczacı Lutfi'de vardı. Onlar Elbistan'da Türk milli direnişinin organizasyonunu yaptılar (Kerr, 1973: 67).

⁷200 şehit sadece düzenli birliklerin verdiği kayıp olmakla beraber Türklerin toplam kaybının 4500 civarında olduğu hakkında bkz. (Kerr, 1973: 195).

kısmı dom dom kurşunu denilen ucu açık mermilerin isabetiyle yaralandığından durumları çok ağırdı ve iyileşme ihtimalleri zayıftı (Saral&Saral, 1970: 203).⁸ Bütün bunların yanı sıra savaşın getirdiği ağır şartlar nedeniyle şehirde sıtma, dizanteri ve İspanyol Gribi gibi salgın hastalıklar baş gösterdi. Hatta Amerikalı Doktor Wilson'da sıtmaya yakalananlar arasındaydı (Kerr, 1973: 206, 211). Yaralıların bakımında Amerikan misyonerleriyle Near East Relief Cemiyeti çalışanlarının da katkıları oldu. Yaralıların bakımı için Alman Hastanesi yeterli olmayarak şehrin farklı noktalarında düzenlenen iki hastane daha kullanıldı. Daha sonra bu hastanelerin teşkilatı daha da genişletilerek Bahçe, İslahiye, Haruniye ve Antep civarından getirilen yaralıların tedavisine uygun hâle getirilmiştir (Bağdadlıoğlu, 1942: 113).

Fransızların şehri terk etmesi Müslüman ahali tarafından büyük sevinç ve coşkuyla karşılanırken düşmanla işbirliği yapan Ermeniler hayal kırıklığına uğradılar. Ermenilerden bir kısmı düşmanın ardından şehri terk ederken yenilgiyi kabul etmekte zorlanan bazı Ermeniler Abarabaşı Kilisesi'nden ateş açmaya devam ettiler. Geride kalan Ermeniler Abarabaşı Kilisesi'nden başka Fransisken Manastırı ve Katolik Kilisesi'nde bulunuyorlardı. Şehirdeki Protestan Ermenilerin lideri olan Hartunian (1968: 147) anılarını yazdığı eserinde kendi kilisesi güvenli olmadığı için Katolik Kilisesi'ne sığındıklarını ve 5000 kişi olduklarını ifade etmektedir. Fransız işgalinin sona ermesi gerçekten de Ermeniler için zor bir durumdu. Çünkü Ermenilerin de teşvikiyle ülke işgal edilmiş ve bunun sonucunda hem birçok Maraşlı şehit olmuş hem de memleket viraneye dönmüştü. Yaptıklarının farkında olan Ermeniler, durumlarının ne olacağı konusunda endişeliydi. Savaşın yıkıcı etkilerini şehirde bulunan Müslümanlar ve Ermenilerle birlikte hisseden Amerikalılar da Maraş Mutasarrıflığı'na bir dilekçe yazarak canları ve Amerikan müesseselerinin korunması talebinde bulundu (Özalp: 2005, 191). Bunun üzerine savaşın sona ermesiyle Maraş'ta önemli görevler üstlenip güvenliği sağlamaya devam eden Kuvay-ı Milliye, Maraş'taki Amerikalıların güvenliğini sağlama sorumluluğunu da üstlendi (ATASE, İSH, Kutu 119, Göm. 81, Bel. 81-1; ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 49, Bel. 49-3).

Yıllardır Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiren ve Ermenilerin Maraş'ı terk etmelerinden endişelenen Amerikan misyonerleri araya girerek beyaz bayrakla Heyet-i Merkeziye'ye gidip Ermeniler için af talebinde bulundular. Bu talebin kabul edilmesi sonucunda kiliselerinden ateş açmaya devam eden Ermeniler silahlarıyla birlikte teslim olmayı kabul ettiler (Hartuni-

⁸ Bağdadlıoğlu (1942: 113) şehit ve yaralıların toplam sayısını 200 olarak vermektedir.

an, 1968: 148; Karadağ, 2008: 54–55; Kurtaran). Maraş Kuvay-ı Milliye Heyeti adına Kılıç Ali, Arslan Bey ve Yörük Selim bu işlemin yapılabilmesi için jandarma mülazımı Ramazan, Karaküçük Hacı Mustafa, Fatmalı Derviş, Vezir Mehmet, Ali Rıza Pişkin ve Efe Hasan'dan oluşan bir heyet belirledi. Bu heyete daha sonra Amerikalı Doktor Wilson ve Mr. Lyman da iştirak edecektir. Heyetin teslim aldığı silah, cephane ve kişilerle teslim aldıkları yerlerin durumu şu şekildedir:

Katolik Kilisesi'nde; 700'den fazla Ermeni, ikisi subay olmak üzere 10 Fransız, 27 mavzer ve birçok yerli tüfek. Kümbet'deki yetimhanede; 800 Ermeni, beş Alman memur ve öğretmen, 30 mavzer ve birçok yerli silah. Abarabaş Kilisesi'nde; çoğunluğu askerlik çağında 75 Ermeni erkek, biri subay 51 Fransız askeri, 30 mavzerle birçok başıbozuk tüfeğiyle çok miktarda cephane. Hastane ve kolejde ise çoğu çocuk olmak üzere binden fazla Ermeni.⁹

Daha sonra yapılan tahkikatta geride kalan Fransız askerlerinin, bir kısmının kış gecesi ani olarak verilen ve çok gizli yürütülen çekilme kararını alamadıklarından bir kısmının da yaralı olmalarından dolayı kaldıkları anlaşıldı. Kiliseler ve evlere toplu olarak sığınan Ermenilerin can, mal ve namus güvenlikleriyle beraber şehirde kısa sürede asayiş ve huzur temin edildi. Esir düşen Fransızların da güvenliği için tedbirler alınıp yaralı olanlarının tedavisine başlandı. Ölülerine saygı gösterilerek cesetleri kendi inançlarına göre defnedildi. Maraş'taki çarpışmalarda şehrin yarısı yanmış, üçte biri de top mermileri ile tahrip edilmişti. Buna göre en büyük on mahalle tamamen yıkılmış, 8 cami, 10 kilise, 15 okul ve Maraş Kışlası yakılmıştı (Saral&Saral, 1970: 203).¹⁰

Fransız Ordusunun Ardından Maraş'ı Terk Eden ve Şehirde Kalan Ermenilerin Durumu

İslahiye'ye doğru çekilmekte olan Fransız Yürüyüş Kolu'nda 200'ü yaralı 1500 civarında Fransız askeri, 1200 hayvan, 150 araba ve 115 deve bulunuyordu. Ayrıca bazı kaynaklara göre 5000 civarında (Compton: 1922, 71), bazılarında göre ise 3000'den fazla (Hartunnian, 1968: 149) Ermeni yürüyüş kolunu biraz geriden takip ediyordu. Ermeni grubunun çoğunluğunu genç kızlar ve çatışma-

⁹ Teslim alınan silah ve cephanenin saklanan, (çünkü savaştan sonraki aylarda toprak altından pek çok silah çıkarılmıştı) kullanılan ve kaçırılan silahların geri kalanı olduğu ve özellikle Fransız ordusunun arkasından Maraş'ı terk eden Ermenilerin silahlarını beraberlerinde götürdüğü konusunda bkz. (Bağdadlıoğlu, 1942:114). Ayrıca krş (Gönen, 2005: 228).

¹⁰ Bu mahalleler; Tekke, Kümbet, Kuyucak mahalleleri tamamen, Divanlı, Pınarbaşı, Şekerdere, Acemli, Ekmekçi ve Çukuroba mahalleleri kısmen, Abarabaş Kilisesi'nin doğu ve kuzey tarafı kısmen, Belediye Çarşısı ve beş köy tamamen yanmıştı (Akbıyık: 2005, 249; Gönen: 2005, 229). Ayrıca (Osmanlı Belgelerinde Ermeni, 2004: 179).

larda bizzat yer alanlar oluşturmaktaydı (Kerr, 1973: 165–166; Yetişkin, 2004: 74). Kaçan Fransızlar Belpınar'a ulaştıklarında Bahçe'den gelen ahalinin taarruzuna uğradı. Şiddetli bir topçu ateşiyle karşılık verdilerse de 50 askerlerini kaybettiler, ahalden de dört kişi şehit düştü (Özalp: 1984, 236; Akbiyık: 2005, 237). Maraş mücadelesi başlamadan önce çevre köylerden gelenlerle birlikte Maraş'ta toplam 12000 (Compton: 2005, 71) ila 14000 (Bağdadlıoğlu, 1942: 115) arasında Ermeni varken çarpışmalardan sonra bu sayının azaldığı görüldü. Savaştan sonra şehirde ne kadar Ermeni kaldığı konusunda kaynaklarda farklı ama birbirine çok da uzak olmayan sayılar verilmektedir. Buna göre; 17 Şubat 1920'de Sivas'tan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen rapora göre; askerî birlikler mal, can ve namus güvenliğini temin etmek üzere çeşitli kilise ve binalarda toplanmış bini silahlı olmak üzere 8500 ve ayrıca Kuvay-ı Milliye tarafından da 450 civarında Ermeni kadın ve çocuğun yani 9000 civarında Ermeni'nin teslim alındığı ifade edilmektedir (Osmanlı Belgelerinde Ermeni, 2004: 134; Akbiyık, 1999: 246). Maraş'ta kalan Ermeni sayısının 8000 küsur, (Bağdadlıoğlu, 1942: 115) 1300'ü silahlı olmak üzere 9500, (Kurtaran) 10000 (Hartunian, 1968: 157) ve 9700 (Kerr, 1973: 196) olduğunu tespit edenler de vardır. Amerikan Yardım Kuruluşu (Near East Relief Committee) adına görev yapan Dr. Kerr, yardım dağıtabilmek için Ermenilerin evlerine geçmeden önce toplu olarak buldukları binalarda yaptığı sayımlar sonucunda 9700 sayısına ulaştığını ifade etmektedir. Şehirde kalan Ermenilerin büyük kısmı Fransisken Manastırı'ndaydı. Bunların sayısı 2500–3000 arasındaydı. Beithshalom Yetimhanesi'nden 400 erkek çocuk teslim alınmıştı (Gönen:2005, 218).

Ermenilerin bir kısmının Fransızların arkasına takılarak şehri terk ettiği biliniyordu ve bunların Ermenilerin büyük kısmının yolda soğuktan dolayı donarak öldüğü konusunda kaynaklar hemfikir olmakla beraber (Akyüz, 1975: 124)¹¹ Kurtaran ve Compton (1922: 71) bu sayıyı giden 5000 kişinin 3000'i olarak verirken Elliott (1978: 63), İslahiye'ye giden 5000 Ermeni'den 3000'nin ulaşmış olabileceği, Hartunian (1968: 149) ise 3000 kişinin gittiği ve bunlardan yarısının öldüğü görüşündedir. Savaşta Ermeni kayıplarını Ermenilerin savaştan evvelki nüfuslarından¹² bile daha fazla gösteren kaynaklar da var-

¹¹ Soğuk nedeniyle yaklaşık 1000 civarında Ermeni ile çoğu Senegalli 800 civarında Fransız askeri hayatını kaybetti. Bu rakamlar Fransızların Maraş'ta verdikleri ölü ve yaralı sayısının toplamına yakinken Ermenilerin Maraş'ta verdikleri ölü sayısına yakındır. Maraş'ta çatışmalarda 1200 civarında Fransız askeri ölmüştür. (Gönen: 2005, 221–222, 236). Ölen Fransız askerlerinin A.B.D.'den gelen gönüllü Ermeniler olduğu konusunda bkz. The 22 Days of Marash, Armenian Review, vol. 31 (April 1979), p.417. Bu konuyla ilgili olarak Amiral Bristol'un hazırladığı rapor ve benzer görüşler için ayrıca bkz. (Özalp: 1984, 255).

¹² Savaş başlamadan önce Maraş'ta ne kadar Ermeni bulunduğu konusunda farklı rakamlar verilmektedir. Buna göre; Hartunian (1968: 123) Maraş'a geri dönen Ermeni sayısının 25000'e ulaştığını söyler. Kurtaran'a göre; savaştan önce Maraş'ta 20000, Ghazarian'a göre 22000 (Elliott, 1978: 68) ve Bağdadlıoğlu (1942: 115)'na göre 14000 Ermeni vardı.

dır. Mesela Nansen, (1928: 317) Maraş ve Haçin'de Şubat 1920'de 30000 Ermeni'nin katliama maruz kaldığını iddia eder.

Maraş'ta Asayişin Temin Edilmesi İçin Alınan Tedbirler

Çatışmaların durmasından sonra Maraş'ta önemli bir olay olmadı ve kalan Ermenilerden hiç birinin burnu dahi kanamadı (Akbiyık: 2005, 323).¹³ Bununla beraber Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahattin Bey, 2 Mart 1920'de Harbiye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Maraş'ta asayiş ve sükûnetin hâkim olduğunu,¹⁴ hatta halkın artık silah taşıma ihtiyacı duymadığını, ancak Fransız ve Ermenilerin İslahiye ve Bahçe'den kuzeye doğru harekete geçip Maraş'a yeniden girmeyi deneme ihtimalleri nedeniyle şehirde asayişin bozulmaması için sıkıyönetim ilan edilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 60, Bel. 60-1). Harbiye Nazırı Hurşit Paşa, Kuvay-ı Milliye tarafından Maraş'ta zaten örfi idare ilan edildiği bilgisinin Dâhiliye Nezareti tarafından kendisine verildiğini ve üzücü olaylara meydan verilmemesi açısından bu kararın yerinde olduğunu, hükûmet otoritesinin teminine kadar askeri güçlerle yerel hükûmetin işbirliği yapması gerektiğini ifade ederek sıkıyönetim ilan edilmesiyle ilgili kararı onayladı (ATASE, İSH, Kutu 57, Göm. 60, Bel.60-2). Sıkıyönetim Komutanlığına Maraş'ta bulunan Süleymanlı Askerlik Şubesi Başkanı Cemil Bey tayin edildi (Özalp: 1984, 236). Öte yandan şehirde savaş suçlularının yargılanması için Divan-ı Harbi Örfi kurularak muhakeme edilmek üzere 60 kadar Ermeni'nin tutuklanması Ermenilerin paniğe kapılmasına sebep oldu.¹⁵ Tutuksuz yargılananlardan biri olan Hartunian (1968: 151) bu

¹³ Buna karşılık Hartunian (1968: 151), anıların bir yerinde savaş bittikten sonra Maraş'ta 50 Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etse de eserinin başka bir yerinde de "1920'nin son yedi ayında Maraş'ta kalan 10000 Ermeni gerçek ve belli bir zulüm olmadan rahat yaşadılar." der.(1968: 157). Başka bir Ermeni yazar ise "Fransızların çekilmesinden sonra Türkler Ermenilerin silahlarını aldıktan sonra hepsini kurşuna dizdi" şeklinde çok iddialı bir ifade kullanmaktadır (Heghin, 1976: 164).

¹⁴ Amerikan Yardım Komitesi'nde görevli olan Dr. Kerr (1973: 201), Selahattin Bey'in bu telgrafı 16 Şubat'ta çektiğini, hâlbuki o tarihte bütün Ermenilerin kiliselerinden çıkmadıklarını iddia etse de hem kiliselerdeki Ermeniler 16 Şubat'ta silahlarıyla teslim olmuşlardır hem de Osmanlı resmî yazışmalarına göre telgrafın tarihi 2 Mart'tır (Bkz. Aynı belge).

¹⁵ Yetişkin, (2004: 75) Divan-ı Harbi Örfi'nin birkaç suçlunun asıldığını belirtmekle beraber bu kişilerin sayısı ve Ermeni mi Türk mü olduğu hakkında ayrıntı vermemektedir. Maraş Protestan Cemaati lideri Hartunian (1968: 121-122), İngiliz işgalinin başlamasıyla sayıları 12 kadar olan Müslüman'ın Hristiyan olduğunu, şehirde Türk Protestan Kilisesi kurulduğunu ifade ederken (Kerr, 1973: 200) bu kişilerden bazılarının Katolik Kilisesi'ne yerleşerek Türklere karşı mukavemet edip yaralandıklarını ve Ermenilerin teslim olmasından sonra da yerel makamlarca tutuklandıklarını, kendilerinden bir daha haber alınmadığını ve idam edildiklerini duyduklarını söylemektedir.

konuyu şöyle değerlendirmektedir: “Maraş’a İngilizlerin gelmesinden kısa bir süre sonra Ermeni Milli Komitesi Kuruldu... Bu zaman sürecinde ben ve diğer liderlerle Ermeni ağaları mahkemede yargılanmaya başladık. Hepimiz Ermeni Milli Komitesi’nin üyeleriydik ve suçumuz Maraş Harbi’ne sebep olmaktı. Maraş’taki sivil savaştan bizi sorumlu tutuyorlardı. Evet, bu doğrudu, savaşa biz sebep olduk. Bu suçun cezası idamdı. Bazı arkadaşlarımız hemen tutuklanarak hapse atıldı, ben o zaman hapse atılmasam da her günüm korkuyla geçti.” Amerikalılar araya girince yetkililer onlara, bunun halkın yatıştırılabilmesi için mecburen yapıldığını, kimsenin idam edilmeyeceğini bildirdiler. Gerçekten de savaşa bizzat katıldığı, Müslümanlara karşı farklı noktalarda silah kullandığı herkes tarafından bilinmesine rağmen Setrak Hırlakyan’ın mahkeme tarafından suçsuz bulunarak 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması sonrasında serbest bırakılmasına savaşın izlerini hala yaşayan Müslüman ahali tepki gösterip Hırlakyan’ın bir üst mahkemede yargılanmasını talep edeceklerdir (Kerr, 1973: 200; Akbiyık, 2005: 247; Gönen, 2005: 228).

16 Şubat 1920’de aralarında Latin Kilisesi Ruhani Reisi adına Rahip Malcano, Ermeni muteberanından Çorbacıyan Karabet, Ermeni Marhasası Haçador, Ermeni Katolik Marhasası Avadis Ohannes Muratyan Ferlatyan, Başrahip Kayadikyan gibi isimlerin de bulunduğu bazı Ermeni ileri gelenleri Dâhiliye Nezareti, Patrikhane, İtilaf Devletleri Temsilcilikleri ve Kolordu Komutanlığı’na birer telgraf çekerek “*Fransızların Maraş’a gelir gelmez bazı ev ve kiliseleri işgal ettiklerini, bazı Ermeni gençlerini tehditle silahlandırıp Türklere karşı kışkırttıklarını, Türklere dostane münasebetlere devam edenleri tehdit ettiklerini ve bunlardan bazılarını esir aldıklarını, memleketi ateşe vererek binlerce Ermeni’nin kanına girdiklerini, Fransızlar gittikten sonra can, mal ve namuslarının güvende olduğunu*” bildirdiler. Ermeni ileri gelenleri 26 Şubat 1920’de de 40–50 kişilik bir grup oluşturarak Maraş Mutasarrıf vekili İrfan Bey’i ziyaret ederek Maraş Müslümanlarından ayrılmak istemediklerini beyan ettiler (ATA-SE, İSH, Kutu 57, Göm. 55, Bel. 55–1). Ancak Ermenilerin düşmanla işbirliği yapıp Müslüman komşularına top ve kurşun yağdırması, üstelik bunun sonucunda birçok masumun şehit olması Müslümanların bazı Ermenilerden nefret etmeleri sonucunu beraberinde getirdi.¹⁶ Mesela Ziraat Bankası memurla-

¹⁶ Fransız kamuoyu savaşın sona ermesinden sonra Ermeni askeri kullanılmasının sonuçlarını tartışmış ve bunun Fransız ordusunun yenilgiye uğramasındaki en önemli sebep olduğu sonucuna varmıştır. Nitekim savaşa katılanlardan birinin L’Humanité gazetesinin 5 Octobre 1922 tarihli demeci şu şekildedir: “Eğer Ermeniler yatıştırılmasaydı Müslüman halkı yok ederlerdi. Kontrol altında tutuldukları zaman bile masum Türkleri haraca kestiler, soydular...”. Ayrıca daha farklı yorumlar için bkz. (Akyüz, 1975: 124).

rından Arşadi Efendi ve oğlunun savaş sırasında kurşun atarlardan olması ve bunun yapılan tahkikatla kesinleşmesinden sonra kendisinin Maraş'taki görevine 16 Şubat 1920'de son verilerek Ziraat Nezareti'ne adı geçen kişinin tayininin başka bir yere çıkarılması hususu arz edildi (ATASE, İSH, Kutu 767, Göm. 109, Bel. 109-1).

Fransızların Maraş'a Geri Dönme Çabaları

Fransızların Maraş'tan çekilmesi itibar kaybetmelerine sebep olmuştu (Yavuz, 1994: 58). Üstelik Maraş'ın kurtuluşundan sonra umut ve cesaretleri artan Urfalılarla Antep'ilerin Fransızlara karşı milli galeyanlarının artması ve Fransızların Mersin'e yeni birlikler çıkarmaya başlaması üzerine düşmanın Maraş'a geri gelmesiyle ilgili tereddütler arttı. Zira General Querette giderken geri döneceği hususunda Maraşlıları tehdit etmişti (Gönen: 2005, 230).

Ayrıca Suriye'de Fransızları istemeyen Arapların burada milli bir direniş başlatmaları da Fransızların tekrar gelmesi konusunda Maraş'ta endişe ve huzursuzluğa sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1320, Göm. 72, Bel. 72-1) Fransızların geri gelme ihtimalleri düşünülerek 1875- (1300) arası doğumlular silâh altına alınarak ihtiyat subaylarının kumandasında yeni taburlar oluşturuldu. Bu taburlar hem Maraş'ın güvenliği hem de işgalin devam ettiği Adana ve Antep çevresinde görev aldılar (Bağdadlıoğlu, 1942: 113). Fransızların Maraş'a geri gelme teşebbüsleri buranın cemaat liderlerini endişelendirdi. Çünkü Fransız işgali Müslümanlar gibi Ermenilerin de kayıplar yaşamasına sebep olmuştu. Ermeni ileri gelenlerince Antep'teki Ermeni cemaat liderlerine yazıldığı tahmin edilen ve bir nüshası ele geçirilerek tercümesi yapılan mektupta, "...Fransız kuvve-i askeriyesinin Maraş hükûmetini zabt-ı teshir için ...ve silahlı komitelerce yapılan taarruzlar neticesinde şehrimizde mezhepdaşlarımızdan birçok efradın imha ve emlâk-ı mesken ihrâk-ı harabeye muceb olmuşsa da hükûmet-i seniyyenin saffet u hamiyeti sayesinde asayiş-i mahalliye iade olunmuş tarafınızdan buraya göndereceğiniz zevatın müşahadesiyle dahi anlaşılıyor. Şehrimizde bilahare bu misillu ahval-i netice bence müteceviz-i adiyeye meydan vermemek için orada bulunan Fransız memurin ve kuvve-i askeriyesiyle katiyen ihtilaf etmekten (kaçınarak) ederek herhalde Fransızların orada kıyam etmemelerini şayet bu tarafa gelmek arzularını anlar ise siz bu ahvalin men ve izalesine tedabir-i cedid ittihaz eylemenizi ve yalnızca gerek şehrinizde ve gerek şehrimiz Maraş'ta bade'l balada mezkûr ahvalin adımı vukuuna itina eylemenizi ve icabında her hâlde uhdenizin hükûmet-i mahalliye Müslümanlarıyla ittihad ederek Fransızların Ayntab'tan ricat ettirilmesi için

tedabir-i lâzime ifasıyla itina göstermenizi isteriz.” şeklindeki ifadeler Maraşlı bazı Ermenilerin ihanetlerinden dolayı pişman olduklarının bir göstergesi olmalıdır (ATASE, İSH, Kutu 819, Göm. 180, Bel. 180-1, 180-2).

Savaş sonrasında şehirde yaşanan bazı zorluklar da Fransızların geri dönme ihtimalinin tartışılmasına yol açtı. Bunlardan biri de Maraş'ta kalan Ermenilerin iâşesinin temininde sıkıntılar yaşanmasıydı. Bunu büyük ölçüde karşılayan Amerikan misyonerleri “...kişi başı 5,5 ons pirinç, mercimek ya da kuru fasulye yani günde 1,5 ton pirinç ve 10000 ekmek” dağıtımına uzun süre dayanamayarak iflaslarını açıkladılar (Kerr, 1973: 201-202). İaşe temininde zorluk yaşayan Dâhiliye Nezareti tarafından Fransa nezdinde girişimlerde bulunulması sonucunda Fransızlar birtakım şartlar öne sürerek yardımda bulunabileceklerini ifade etmişlerse de Maraş'taki yerel görevlilerle askeri yetkililer ne olursa olsun Fransızların yeniden Maraş'a girmesine müsaade etmeyeceklerini bildirdiler.¹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın Maraş'ın Kurtuluşundaki Önemi

Mustafa Kemal Paşa da Maraş'ın düşmanı yenip geri çekilmesine nail olmasından sonra bir tebrik mesajı yayınlayarak Maraşlıları kutladı. Paşa, aynı zamanda düşmanın geri dönme ihtimalini dikkate alarak tedbirler alınması ve düşmana karşı nerelerde zaafiyet olabileceği (Zeidner, 2005: 192) konusunda çeşitli emirler verdi. Buna göre; Paşa, İslahiye ve çevresinde kuvvet bulundurmanın önemine dikkat çekerek “*Düşman İslahiye çevresinde mevzilenmeseydi Maraş'a yardım kuvvetleri gönderemeyecek ve bunca kan dökülmeyecekti.*” demiştir. Ayrıca amacını “*İslahiye ve havalisine hâkim olmaktan maksadımız Bahçe-Belpeyker, Belpeyker-Antep arasındaki dağlık mıntıka ile Karasu tarafına doğru kuvvetli bir teşkilat yapmaktır. Böylece İslahiye-Adana, Halep ve Maraş arasındaki boğaz ve geçitlere hâkim olarak bu sahada hareket edebilen eşkiya kuvvetlerini tehdit etmek ve garb ve şark mıntıklarını müdahalesinde kat' edilebilmesi mümkün olacaktır.*” şeklinde özetleyen Mustafa Kemal Paşa, bölgedeki birliklerin üç hat üzerinde konuşlandırılmasını emretti. Buna göre; Birinci Hat olarak Bahçe, Belpeyker (Belpınar) ve Belpeyker'in doğusundaki dağlar, İkinci Hat olarak Gâvur Gölü tarafı, Üçüncü Hat olarak da Maraş tarafındaki boğaz belirlendi. Paşa buranın başına en başarılı askerlerin tayini ve boğaz çevresindeki dağlarda da milli teşkilatlar oluşturulmasını

¹⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Akbıyık, 1999: 255-259). Fransızlar, Maraşlıların kendilerini kesin bir dille şehre sokmayacaklarını ifade etmelerinin ardından şehirdeki Amerikalılara Ermenilerin iâşesinin karşılanması için 2000 Altın Lira (10000 Dolar) verdi (Kerr, 1973: 212).

emretti. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, daha önce kendisine mektup gönderen Halep Teşkilat-ı Milliye Riyaseti ile Suriye ve Filistin Müdafaa-i Kuvay-i Osmaniye Heyet-i Umumiyesi Riyaseti'ne yazdığı cevapta; Fransız ordusuna karşı nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunarak “*Türk ve Arap milletleri arasına girmiş Fransa ve Ermeni işgal kuvvetlerini serian ber- taraf ederek emin bir surette şerhlerle irtibatı tesis ve tevhid-i harekâtın temini mülahazasıyla harekete başladığımızdan bila-ifade dikkat Halep, Hama bir kontrat-ı ber-vech-i âtî hareketi mürecceh görüyoruz. Bu kuvvetleri Hama ve Cebel-i Lazkiye ve İskenderun'a karşı temin etmenizden sonra kısm-ı gelen ile İslahiye ve ikinci derece kuvvetlerle Ayntap, Osmaniye istikametlerinde hareket ile düşmanı Urfa'dan göndermesi pek mühimdir...*” diyerek onlarla düşmana karşı işbirliği yapılmasını temin etti (ATASE, İSH, Kutu 273, Göm. 128, Bel. 128-1, 128-4). Bunun sonucunda Araplar, Camıslı ve Yaslık civarında çatışmaya girdikleri Fransızları yenerek geri püskürttüler (Eyicil, 2004: 946).

Düşmanın geri çekilmesinden sonra Maraş'ta; on makineli tüfek, iki süvari bölüğü ve bir cebel topu vardı. Çevredeki kuvvetler ise şu şekildeydi: (ATASE, İSH, Kutu 819, Göm. 205, Bel. 205-1).

Sakçagözü'nde, 600 kişilik Kuvay-ı Milliye bölüğü ve adi bir cebel topu ile dört makineli tüfek; Pazarcık'ta Kılıç Ali kumandasında Belpeyker-Katrancı hattında 200 er, dört makineli tüfek, Sarılar'da bir bölükle iki makineli tüfek. Düşman kuvvetleri ise 800 mevcutlu bir taburla dört makineli tüfek ve Bahçe'de 450 kişilik Ermeni'den oluşmaktaydı. Öte yandan Andırın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi Hacı Bey'in 28 Şubat 1920'de Hariciye Nezareti'ne çektiği “*Maraş'ta Fransızlarla birlikte silaha sarılan Ermenilerin bir kısmı Andırın'a kaçımıştır. Buradaki Ermeniler Müslümanları tahrike ve zaten kuşatılmış olan nahiyemizin halkını katliama başlamışlardır. Bunun üzerine çıkan çatışmalarda Müslüman ve Hristiyanlardan birkaç kişi ölmüştür...Huzur ve asayiş ihlalden başka bir mahiyeti olmayan geçici işgallere son verilmesini ve halkın çoğunluğunun hak ve hürriyetlerinin korunmasını temenni eder, bu gibi istenilmeyen durumların ortaya çıkmasını protesto ederiz.*” (Osmanlı belgelerinde Ermenilerin, 2004: 170) şeklindeki telgrafından kırsal kesimlerde Ermenilerin hâlâ mücadele etme gayretinde olduklarını ve dolayısıyla hem Fransız işgalinin yeniden söz konusu olma ihtimali hem de Müslüman ahalinin korku ve endişeye kapılması açısından durumun nezaketinin devam ettiği anlaşılmaktaydı.

Maraş'ta İdari ve Sosyal Düzenlemeler

Hükûmet, 16 Ağustos 1920'de Bakanlar Kurulu kararıyla ölen ya da şehirden ayrılan Ermenilerin gayrimenkullerini idare etmeyi üstlenmişse de

(Cumhuriyet Arşivi, Sayı:157, Dosya:135-1, Fon Kodu: 30..18.1.1., Yer No: 1.8..19.) Maraş'ta sükûnetin tam olarak temin edilmesiyle 8 Ekim 1920'den itibaren tehirden sonra iltizama verilmiş olan bağ ve bahçelerden sahibi belli olanların Ermenilere iade edilmesine, Maraş'ın işgali sırasında sahibi kaybolmuş arazilerin hâsılatının muhtaç ailelere verilmesine ve terk edilmiş malların Amerikan Yardım Heyeti'nin de ricasıyla ilgili cemaatlerin idaresine bırakılmasına karar verdi (ATASE, İSH, Kutu 766, Göm. 207, Bel. 207-1).

Savaşta büyük kısmı ve özellikle önemli binaları yanan Maraş'ın yeniden imar edilmesi gerekiyordu ve devletin bu iş için bütçe ayırması mümkün değildi. Şehrin imarı yerel imkânlarla yapılabileceğinden 1921 yılında Maraş'a tayin olunan Komiser Şevket Paşa tüm erkekleri bu amaçla göreve çağırırdı. Özellikle 1921 yılının son dokuz ayında hız kazanan şehrin yeniden imarı faaliyetlerinde Ermeniler de görev aldılar (Hartunian, 1968: 159). Öte yandan Maraş'ta milli mücadele büyük bir zaferle kazanılmışsa da Anadolu'nun önemli bir kısmı hala düşman işgali altındaydı. Ordunun ise silah ve levazımata ihtiyacı vardı. 1921'de Maraş'taki Ermeni zanaatkâr ve sanatkârlar da askerî amaçlar için kullanılmak üzere kaydedildiler (Hartunian, 1968: 158). Bu ihtiyacın karşılanması için 10 Mayıs 1921'de bazı meslek ve zanaat erbabı gayrimüslimin Maraş'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Buna göre; 25 marangoz, 20 bakırcı ve kalaycı, 50 demirci, 10'ar tesviyeci, tüfekçi, dökmeçi ve tornacı olmak üzere toplam 125 zanaatkâr Maraş'a gönderildi (ATASE, İSH, Kutu 807, Göm. 184, Bel. 184-1, 184-2). Ancak Fransızlarla Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ermenilerin Maraş dışına gitmeyi tercih etmeleri ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından 8 Mart 1922 tarihinde verilen "*Milel-i Hristiyanıye'den hiçbir neferin hiçbir surette mensup oldukları şube mıntkasında istihdam edilmemesi ve hemen mıntika haricine sevkleri*"¹⁸ şeklindeki emir sonucunda şehrin ekonomisinde önemli yer tutan sanatkârların da şehirden ayrılması bazı mesleklerde geçici olarak sıkıntılar yaşanmasına¹⁹ sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1471, Göm. 59, Bel. 59-5).

Üçüncü Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in yabancıların casuslukla ilgili çalışmalar yapabilecekleri konusundaki endişeleri yersiz değildi. Nitekim Karadeniz Bölgesini işgal eden İngilizler, Ermeni güzel kızları Türk subaylarıyla

¹⁸ Başkumandanlık, Yunan ordusuna son darbeyi indirebilmek için yaptığı hazırlıkları büyük bir gizlilik içerisinde yürütmek istediğinden bu gibi tedbirler almış olabilir.

¹⁹ Maraş'ta Ermenilerin gitmesinden sonra bakırcılık sanatında yaşanan sıkıntılar hakkında bkz. Nejla Günay, "Maraş'ta Bakırcılık Sanatı ve Ali (Aras) Usta", Milli Folklor, Bahar 2009, S.81, 83-88.

yakın ilişki kurmaya teşvik ederek Türk ordusu ve çalışmaları hakkında bilgi toplamaya çalışmaktaydı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Başkan Vekili Ferik Hurşit Paşa, 16 Ocak 1920'de yetkili birimlere yazı yazarak bir Ermeni kızının bir Türk subayından hamile kaldığının belirlendiğini, bunun vatanın selametiyle doğrudan doğruya alakalı olduğundan gerekli tedbirlerin bir an önce alınması uyarısında bulundu (ATASE, İSH, Kutu 728, Göm. 113, Bel. 113-1). Benzer bir olay 26 Ekim 1921'de Mutasarrıf Refet Bey'in bildirdiğine göre Maraş'ta yaşandı. Antep'ten Maraş'a gönderilen Sivaslı Asna? Adındaki bir Ermeni kızı ve beş arkadaşının İngilizler adına casusluk yaptığı belirlendi (ATASE, İSH, Kutu 1109, Göm. 165, Bel. 165-1).

Fransız işgalinin olduğu bölgelerde de Ermenilerin casusluk yapmalarına rastlanmaktaydı. 2 Ağustos 1921'de Üçüncü Kolordu Kumandanlığı, ilgili makamlara bir emir göndererek Ermenilerin Maraş'tan firar ederek Cebel-i Bereket Livası'na geçtiklerini ve bunun kesinlikle önlenmesini isterken Dokuzuncu Fırka Kumandanlığı'nı, "*Ermenilerin yazdıkları mektupları Osmaniye'ye, Osmaniye'den aldıkları evrakı Maraş'a götürmek suretiyle casusluk yaptıkları belirlenen Örsen Köyü'nden Mehmet ve Kürtüllü Mehmet'in bir-iki gün önce Kürtül'den Örsen'e geçerek aldıkları evrakı düşmana teslim ettikleri...*" bilgisini vererek daha dikkatli olunması konusunda uyardı (ATASE, İSH, Kutu 1324, Göm. 67, Bel. 67-1, 67-3).

24 Mayıs 1921'de Maraş'ta görev yapan askerî ve mülkî yetkililer bir rapor hazırlayarak Maraş'ın durumu ve bu durumun önemi hakkında bilgi vererek şehirdeki asker sayısının azlığına dikkat çektiler ve acilen Maraş ve kazalarında jandarma sayısının artırılmasının gerekli olduğunu bildirerek Maraş'ın hem asker kaçaklarının hem de eşkiyanın barındığı bir yer hâline gelmesi, onların takibinde asker ve jandarmanın azlığı nedeniyle yerli halkın işe karışma ihtimali olması ve bunun da asayişin bozulmasına sebep olacağından duyulan kaygıyı dile getirdiler (ATASE, İSH, Kutu 1321, Göm. 166, Bel. 166-1).

Ermenilerin Maraş'ı Terk Edişi

Amerikan Yardım Cemiyeti Müdürü ve Amerikan Board'ın temsilcisi olan Mr. Sanink'in Ermenilerle gereğinden çok daha fazla ilgilenip Ermenilerin dışarıdaki soydaşlarıyla haberleşmesini temin etmesi, Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'nda Batı Cephesi Savaşları için yapılan askeri hazırlığın Amerikalı misyonerler tarafından düşman devletlere bildirilmesi endişesi doğurdu. Bu durum 27 Mayıs 1921'de Fevkalade Kumandanlığı'na bildirilerek Amerikalıların sınır dışı edilmesi tavsiye edildi (ATASE, İSH, Kutu 817, Göm. 104, Bel. 104-1).

Amerikalı misyonerler, Müslüman halk tarafından da hoş karşılanmıyordu (Kerr, 1973: 240)²⁰. Maraş Mutasarrıf Vekili İrfan Bey'in Aksu Köprüsü civarında Amerikalı misyonerlerle fotoğraf çektirdiğinin duyulması şehirde izdihama sebep olmuş ve eşraf İrfan Bey'in görevden alınmasını istemiş, İrfan Bey ise bunu yalanlamak zorunda kalmıştı (ATASE, İSH, Kutu 821, Göm. 130, Bel. 130-1).²¹ Hatta Amerikalılara gösterilen tepki bununla da kalmadı. Amerikalıların "The Young Men's Christian Association International (Uluslar arası Genç Hristiyanlar Cemiyeti)" adlı bir cemiyet kurup Konya, Antep, Halep ve Maraş gibi yerlerde şubeler açması Müslüman ahali tarafından tepkiyle karşılanarak cemiyetin Maraş şubesinin sorumlusu olan Frank Johnson ve Genel Sekreter James Perry Antep'ten Maraş'a gelirken yolda öldürüldü (Yetişkin, 2004: 77). Misyonerlerin Anadolu'ya gelmesinden sonra hem Türklerin hem de Ermenilerin huzurunun bozulduğunu dikkate alan yerel hükûmet, Maraş'taki Ermeni cemaat liderleri Ter Haçador Vartabet, Ter Gazaryan ve Hartunyan'ı hükûmet binasına çağırarak onlardan bütün Amerikalı misyonerlerle yardım kuruluşu üyeleri olan yabancıların Maraş'tan gitmelerini istediklerini ifade eden bir belgeyi imzalamalarını istedikler. Ancak cemaat liderleri başlarına gelen her şeyin sebebinin bu yabancılar olduğunu kabul etmekle beraber onların gitmeleri hâlinde güvende olamayacaklarını düşünerek söz konusu belgeyi imzalamaktan kaçındılar (Hartunian, 1968: 162).

Adana, Antep ve Maraş'ta Fransızların yenilgiye uğrayıp geri çekilmelerinin ardından Ermenilerin büyük kısmı bölgeyi terk etmeye başladı. Özellikle Fransızların ellerindeki hayvan, eşya, demirhane gibi mal ve mülkleri satmaları Ermenilerin telaşlanıp hızla bölgeden kaçmalarına sebep oldu (ATASE, İSH, Kutu 1327, Göm. 87, Bel. 87-1). Fransızlarla 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransızların bölgeyi Türklere bırakmasıyla Ermenilerin umudu tamamen sona erdi. Öte yandan Ankara Hükûmeti'nin, önce Anadolu'daki

²⁰ Misyoner Kerr 1973: 240), bu durumu kendilerinin Ermenilere yardım etmesine bağlasa da hem Müslüman halk hem de Ermeniler aralarındaki huzurun bozulmasının temel sebebi olarak onları görüyorlardı. Misyonerlerin faaliyetlerinden dolayı Ermeni toplumunun kendi içinde de parçalanması İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ni de rahatsız etmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, ASAM, 2000; Nejla Günay, "Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 2008, 61-68.

²¹ Amerikan misyonerleriyle çekilmiş bir fotoğrafın üzerinde Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey olduğuna dair not bulunmakla beraber adı geçen mutasarrıfın İrfan Bey olduğu ihtimali daha güçlü görünmektedir. Söz konusu fotoğraf için bkz. Ek.

hiç bir okulda herhangi bir dini eğitim yapılamayacağına dair karar vermesi (Kieser, 2005: 705) ve Amerikalıların bölgeden ayrılmasının ardından Adana, Antep ve Maraş'ta yaşayan Ermenilerin göç hareketi daha da hızlandı. Amerikan misyonunda barındırılmakta olan çocuklar, İstanbul'a nakledilme talebinin hükümetçe kabul edilmemesinden sonra dört katile hâlinde Lübnan'a götürülmek üzere yola çıkarıldılar. Amerikan Yardım Heyeti'nin Maraş'tan son olarak 29 Temmuz 1922'de ayrılan üyeleri "Bize şehirde 10'dan daha az Ermeni ailesi kaldığı söylendi" (Kerr, 1973: 254) ifadesini kullanmaktadır.

Hükûmetin Ermeni vatandaşların göç edebilmesi için gerekli olan seyahat iznini çıkarmakta güçlük çıkarması (Hartunian, 1968: 177; Kerr, 1973: 241–242) aslında Ermenilerin başka yerlere gitmesinin istenmediği şeklinde de değerlendirilebilir.

Ermenilerden bazıları Suriye ve Lübnan'a göç ederken bir kısmı da yabancı ülkelere göç ettiler. Bazı Ermeniler de Anadolu'da bağımsız devlet olma umutlarını hala kaybetmeyip Batı Anadolu'yu işgal altında tutan Yunanlıların zafer kazanmasına bel bağlayarak Rumlarla işbirliği yapıp var güçleriyle Yunan ordusuna destek olmak²² için buraya göç etmeye başladılar. Bu amaçla Maraş'ın yanı sıra Mersin, Beyrut ve hatta İstanbul'dan İzmir'e geçen Ermeniler vardı. Maraş'ın Protestan lideri Papaz Hartunian da İzmir'e gidenlerden biriydi (Hartunian, 1968: 187). Dolayısıyla 1920 yılının yaz aylarında Anadolu'nun güneyinden büyük bir Ermeni göç hareketi başladı. Mersin Limanı bu hareketliğin ana merkezlerinden biri oldu. Zira hem Yunan ordusuna katılmak isteyenler hem de İzmir Limanı'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek isteyenlerin ilk çıkış yeri burasıydı (ATASE, İSH, Kutu 638, Göm. 62, Bel. 62–1; ATASE, İSH, Kutu 639, Göm. 21, Bel. 21–1).

Yunanlılar, kendi işgal bölgelerine göç eden Ermenileri ihtiyaç olduğunu düşündükleri Türk bölgelerinde iskân ettiler. Örneğin Hudut Emniyet Müfettişi'nin 14 Temmuz 1921'de bildirdiğine göre Silivri'ye üç vapur dolusu Rum ve Ermeni iskân edildi (ATASE, İSH, Kutu 1501, Göm. 50, Bel. 50–1). Yunanlılar başlangıçta işgal bölgelerinde Hristiyan nüfus yerleştirmeyi amaçlarken savaşın ilerleyen safhalarında asker ihtiyaçlarının artmasıyla iskân ettikleri kişilere askerliği zorunlu hâle getirdiler. Hatta Yahudilerden de askere gitmemelerinin karşılığında altı ay için 1000 Drahma bedel talep ettiler (ATASE, İSH, Kutu 1501, Göm. 56, Bel. 56–1, 56–2).

²² 8 Mayıs 1921'de Mersin'de toplanan Ermenilerden bir kısmının Etyalya? Vapurlarına binerek Yunan ordusuna katılmak üzere yola çıktıkları hakkında bkz. ATASE, İSH, Kutu 1251, Göm. 113, Bel. 113–1.

Ermenilerin Anadolu'dan çıktıkları noktalardan biri de Adana'ya bağlı Karataş idi (ATASE, İSH, Kutu 765, Göm. 194, Bel. 194-1). Adana ve çevresinden 1921 yılının Ocak ayı içerisinde yaklaşık 36000 Ermeni göç etti (ATASE, İSH, Kutu 630, Göm. 18, Bel. 18-1). Suriye-Halep bölgesine göç edenler Anadolu'dan otomobilleriyle ayrıldılar.²³ Maraş'tan başka yerlere gitmeleri yasaklanmış olan Ermeniler kılık değiştirerek Maraş'tan ayrıldılar. Mesela, Bilezikçiyanların evinde ikamet eden Fotoğrafçı Ohannes ve dört arkadaşı, Devecili Mahallesi'nden Manok oğlu Ohannes, Kümbet Mahallesi'nden Gürcü oğlu Mihran ve Semerci oğlu Agop ile Kulağı Kurtlu Mahallesi'nden Kasap Minas oğlu Agop bu şekilde Maraş'tan ayrıldılar (ATASE, İSH, Kutu 1325, Göm. 103, Bel. 103-1, 103-2). Maraş'tan ayrılmaya çalışanlar arasında Maraş Ermeni Cemaat liderlerinden Ter Bedrosyan da vardı. Ter Bedrosyan, A. B. D.'ne göç etmek için işlemlerini Halep Amerikan Konsolosu'nun yardımıyla yürütmekteydi (ATASE, İSH, Kutu 1254, Göm. 65, Bel. 65-1).

Divanlı Mahallesi'nden Havin oğlu Magis, Adana veya Halep tarafına kaçmaya çalıştıysa da başarılı olamadı (ATASE, İSH, Kutu 817, Göm. 37, Bel. 37-1). Halep'e göç eden Ermenilerden bir kısmı çeteler oluşturarak Türklere intikam almak istediler. Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin 7 Ocak 1922'de Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre Ermeniler 30 kişilik bir fedai çetesi oluşturarak İstanbul, İzmir gibi yerlerde olay çıkarmanın yanı sıra başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere devlet büyüklerine suikast düzenlemeyi amaçladılar (ATASE, İSH, Kutu 1543, Göm. 160, Bel. 160-1, 160-2). Ermenilerin asıl hedefi milli hareketi boğmaktı. Maraş Mutasarrıfı Refet Bey, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne, Maraş Ermenilerinden Vartanos ve Minoş adlı kadınlarla Amerikalıların müesseselerinde çalışan Gazil oğlu Serkis'in milli harekete karşı hareket etmelerinin yanı sıra Maraş'tan kaçacak olanları evlerinde sakladıkları ve bundan Katolik rahip Ter Manuel'in de haberdar olduğu ele geçirilen belgelerden anlaşıldığını bildirdi (ATASE, İSH, Kutu 1544, Göm. 43, Bel. 43-1).

Bakanlar Kurulu, göç taleplerinin çokluğunu dikkate alarak 22 Nisan 1922'deki toplantısında Adana ve çevresindeki Hristiyan ahalinin yabancı ülkelere serbestçe seyahat etmelerine izin verilmesini kararlaştırdı (ATASE, İSH, Kutu 1542, Göm. 88, Bel. 88-1).

Savaşın sonra Maraş'ta bulunan 9700 civarındaki Ermeni, 1922 yılına gelindiğinde Lübnan, Güney Amerika ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Er-

²³ 60 kadar Ermeni ailesinin Antep'ten Suriye'ye otomobilleriyle geçtiği bilgisi için bkz. ATASE, İSH, Kutu 804, Göm. 80, Bel. 80-1; 804, Göm. 81, Bel. 81-1.

menistan, (Kerr, 1973: 254) Kıbrıs (Yavuz, 1994: 157), Suriye, Balkanlar, Mısır ve Fransa'ya göç ettiler (Heghin, 1976: 164).

Sonuç:

Bağımsız devlet kurabilmek için elli yılı aşkın süredir faaliyet gösteren Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesini fırsat bileerek "Kilikya" dedikleri Güney Anadolu'nun bir bölümünü kapsayan bölgenin önce İngiltere, daha sonra da Fransa tarafından işgal edilmesinde büyük rol oynadılar. Müslümanlar Ermenilere işgale karşı birlikte hareket etmeyi teklif ettilerse de olumsuz cevap aldılar. Üstelik Ermeniler, işgal döneminde tehcir nedeniyle nefret ettikleri Müslümanlardan intikam almaya kalkışarak bölgedeki Müslümanlara karşı mezalim başlattılar. Özellikle Fransızların Maraş'ı işgal ettikten sonra yönetimi ele alıp Müslüman halkın dini duygularını hiçe saymaları Ermenilerin Müslümanlara yönelik tahriklerinin kontrolden çıkmasına sebep oldu.

İşgali kabul etmeyen Türk milleti örgütlenerek direniş hareketi başlattı. Bunun sonucunda Fransız ordusu Ermenilere haber dahi vermeden adeta kaçarcasına Maraş'tan ayrıldı. Savaşın bitmesinden sonra 3000-5000 Ermeni, Fransız ordusunun ardından Maraş'ı terk ederken şehirde 9000-10000 Ermeni kaldı. Türkler, geri kalan bu Ermenilerin güvenliğini sağlayarak işlerini temin etmeye çalıştı. Aynı şekilde yaralı oldukları için veya başka sebeplerden dolayı şehirde kalan Fransızların da her türlü ihtiyacı karşılandı.

Maraş'ta savaş bitmişse de çevre illerde işgal devam ettiğinden Maraş için de tehdit devam etmekteydi. Bunu dikkate alan yerel yöneticiler şehirde Mart ayı başlarında sıkıyönetim ilan edildi. Ayrıca Maraş'ta bir de savaş suçlarının yargılanması için askeri mahkeme kuruldu. Mahkeme bu suç nedeniyle 60 civarında Ermeni'yi muhakeme etse de hiç birine ağır cezalar vermedi. Aslında savaş suçlusu oldukları aşikâr olan bu kişilerin cezalandırılmamasında şehirde gerginlik çıkmasının istenmemesi ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde düşman işgalinin hâlâ devam ediyor olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Bazı Ermeniler, Fransızların kendilerini yüzüstü bırakıp gitmeleri nedeniyle ihanetlerinden dolayı pişmanlık duyduklarını ifade eden dilekçelerini zaman zaman resmi makamlara iletiler. Her şeye rağmen Fransızların tekrar Maraş'a gelme ihtimalini göz ardı etmeyen Mustafa Kemal Paşa, Suriye'de yaşayan Arapları işgale karşı örgütleyerek Fransızları Suriye'de oyalamalarını temin etti.

Savaş nedeniyle şehir halkının işesi güçlülkle karşılandı, bu konuda bazen çok büyük sıkıntılar yaşandı. Ayrıca savaş sırasında Maraş'ın büyük kısmı

yandığından şehirde kapsamlı bir imar hareketi başlatıldı. Bu çalışmalarda Ermenilerden de faydalandı.

Fransızlarla 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile Maraş Türkiye'ye bırakıldı. Öte yandan Ankara hükûmetinin 1921 yılı sonlarında Anadolu'da hiçbir okulda dini eğitim verilemeyeceğine dair karar çıkarmasından sonra Amerikalı misyonerlerin Anadolu'da kalış amaçları ortadan kalktı. Misyonerlerin Türkiye'den ayrılmaya karar vermelerinin ardından Maraş'ta yaşayan Ermeniler de şehri terk etmeye başladılar. Hükûmet, ülkeden ayrılmak isteyenlere gerekli izni vermekte zorluk çıkararak Ermenilerin Anadolu'dan ayrılmalarına onay vermek istemedi. Ancak göç taleplerinin fazlalığı ve Ermeni vatandaşların ülkeyi gizlice terk etmeleri sonucunda hükûmet gerekli izni vermek zorunda kaldı. Maraş'tan ayrılan Ermenilerden bir kısmı Yunan ordusuna katılmak üzere Batı bölgelerine gitti. Diğerleri ise Amerika Birleşik Devletleri, çeşitli Avrupa ülkeleri, Suriye, Lübnan, Avustralya ve Ermenistan'a göç etmişlerdir. Bu şekilde Maraş'ın sosyal ve demografik yapısı tamamen değişti.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

a) Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), Türk İstiklal Harbi (İSH), Kutu 342, Gömlek 63, Fhrist 63-1; Kutu 72, Göm. 149, Fh.149-1; Kutu 22, Göm. 102, Bel. 102-1; Kutu 33, Göm. 159, Bel. 159-1; Kutu 1329, Göm. 39, Bel. 39-1; Kutu 119, Göm. 81, Bel. 81-1; Kutu 57, Göm. 49, Bel. 49-3; Kutu 57, Göm. 60, Bel. 60-1; Kutu 57, Göm. 60, Bel.60-2; Kutu 57, Göm. 55, Bel. 55-1; Kutu 767, Göm. 109, Bel. 109-1; Kutu 1320, Göm. 72, Bel. 72-1; Kutu 819, Göm. 180, Bel. 180-1, 180-2; Kutu 273, Göm. 128, Bel. 128-1, 128-4; Kutu 819, Göm. 205, Bel. 205-1; Kutu 766, Göm. 207, Bel. 207-1; Kutu 807, Göm. 184, Bel. 184-1, 184-2; Kutu 1471, Göm. 59, Bel. 59-5; Kutu 728, Göm. 113, Bel. 113-1; Kutu 1109, Göm. 165, Bel. 165-1; Kutu 1324, Göm. 67, Bel. 67-1, 67-3; Kutu 1321, Göm. 166, Bel. 166-1; Kutu 817, Göm. 104, Bel. 104-1; Kutu 821, Göm. 130, Bel. 130-1; Kutu 1327, Göm. 87, Bel. 87-1; Kutu 638, Göm. 62, Bel. 62-1; Kutu 639, Göm. 21, Bel. 21-1; Kutu 1501, Göm. 50, Bel. 50-1; Kutu 1501, Göm. 56, Bel. 56-1, 56-2; Kutu 765, Göm. 194, Bel. 194-1; Kutu 630, Göm. 18, Bel. 18-1; Kutu 1325, Göm. 103, Bel. 103-1, 103-2; Kutu 817, Göm. 37, Bel. 37-1; Kutu 1254, Göm. 65, Bel. 65-1; Kutu 1542, Göm. 88, Bel. 88-1; Kutu 1543, Göm. 160, Bel. 160-1, 160-2; Kutu 1544, Göm. 43, Bel. 43-1; Kutu 804, Göm. 80, Bel. 80-1; 804, Göm. 81, Bel. 81-1; Kutu 1251, Göm. 113, Bel. 113-1.

b) CUMHURİYET ARŞİVİ, Sayı:157, Dosya:135-1, Fon Kodu: 30..18.1.1., Yer No: 1.8..19.

Araştırma ve Tetkik Eserler, Anılar ve Yayımlanmış Belgeler.

AKBIYIK, Yaşar (1999): Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi.

AKYÜZ, Yahya (1975): Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922), Ankara, TTK.

ALİ SEZAI KURTARAN'IN MİLLİ MÜCADELE İLE İLGİLİ NOTLARI

ATATÜRK'ÜN SIRDAŞI KILIÇ ALİ'NİN ANILARI (2008): Der. Hulûsi Turgut, İstanbul, Türkiye İş Bankası yayınları.

BAĞDADLIOĞLU, Adil (1942): Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş), Bas. Ali Rıza Pişkin, İstanbul, Ülkü Basımevi.

CLAIR, Price (1922): "Present Turkish Rule in Cilicia", Current History (New

- York), 16:2, pp. 216–220.
- COMPTON, Major T. E. (1922): The French Campaign of 1920–21 in Cilicia”, Royal United Service Institution, Journal, 67, pp. 68–79.
- ELLIOTT, Mabel E. (Spring 1978): “The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920”, The Armenian Review, vol.31, 47-69.
- EYİCİL, Ahmet (2004): “I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş savaşı Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi”, Belleten, Cilt LXVII, Aralık 2003, Sayı 250, 911–947.
- GÖNEN, Cengiz (2005): Ulusal Kurtuluş Savaşının İlk Kahramanı, Ankara, Lazer Yay.
- GÜNAY, Nejla (2008):“ Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde Milliyetçilik Duygusunun Oluşmasındaki Rolü”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 61–68.
- GÜNAY, Nejla (2009): “Maraş'ta Bakırcılık Sanatı ve Ali (Aras) Usta”, Milli Folklor, S.81, 83–88.
- HARTUNIAN, Abraham H. (1968), Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Boston: Beacon Press.
- HEGHIN, Mary A. (1976): Olive Trees Grow Again, Altadena, Seekers of Sekhimm.
- İSTİKLAL SAVAŞINDA MARAŞ (2008): Haz. Yaşar Alparslan-Serdar Yakar, Ukde.
- KERR, Stanley E. (1973), The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919–1922, Albany: State University of New York Press.
- KIESER, Hans Lukas (2005): İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938, İstanbul, İletişim.
- KILIÇ, Davut (2000): Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, ASAM.
- McCARTHY, Justin (2006): Osmanlı'ya Veda, Çev.Mehmet Tuncel, İstanbul, Etkileşim Yay., 2006.
- NANSEN, Fridtjof (1928): Armenia and The Near East, London, George Allen&Unwin Ltd.

- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-FRANSIZ İLİŞKİLERİ (1920–1922) (2004): Cilt III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- ÖZALP, Yalçın (1984): Mustafa Kemâl ve Milli Mücadele'nin İlk Zaferi, Ankara, Bemih Ofset.
- ÖZALP, Yalçın (2005): Ermeni İntikâm Alayı Maraş'ta Vesikalar: 1919–1920, Kahramanmaraş, Selçuk Ofset.
- ÖZDEMİR, Hikmet-ÇİÇEK, Kemal-TURAN, Ömer-ÇALIK, Ramazan- HALAÇOĞLU, Yusuf (2004): Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara: TTK Yay.
- SARAL, Ahmet Hulki& SARAL, Tosun (1970): Vatan Nasıl Kurtarıldı, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay.
- THE 22 DAYS OF MARASH: PAPERS ON THE DEFENSE OF THE CITY AGAINST TURKISH FORCES JAN.-FEB., 1920” (Winter 1977-1978): The Armenian Review, vol.30, 382-397.
- TÜRK İSTİKLÂL HARBİ IV. CİLT, GÜNEY CEPHESİ (1966): Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- YAVUZ; Bige (1994): Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919–1922, Ankara, TTK.
- YETİŞKİN, Mehmet (2004): “Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları, 1920–1922”, Atatürk Araştırma Merkezi dergisi, Sayı 58, Cilt XX.
- ZEIDNER, Robert F. (2005): The Tricolor Over the Taurus 1918–1922, Ankara, Turkish Historical Society.

EK:

